

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΜΟΤΣΙΟΥ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΕΣΜΕΥΣΗ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΣΜΩΝ)

Ο συνδυασμός, κατά τη διαδικασία της γλωσσικής δραστηριότητας, των ανταγωνιστικών τάσεων που αναφέρονται στον τίτλο αυτής της μελέτης, δημιουργεί ποικίλα προβλήματα τα οποία απασχολούν κατά κύριο λόγο τη θεωρητική γλωσσολογία (η δημιουργικότητα στη γλώσσα, η σχέση φθόγγου-σημασίας και τα χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης, κ.ά.). Όσον αφορά την παρούσα μελέτη, ο στόχος-της είναι πολύ πιο συγκεκριμένος και σε μεγάλο βαθμό περιγραφικός: αποσκοπεί στη σκιαγράφηση μιας γενικής εικόνας του τμήματος των ιδιωτισμών, ή των φ ρ α σ ε ο λ ο γ ι σ μ ώ ν της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας (ΚΝΕ). Ωστόσο, αφορμή για τον τίτλο υπήρξε η διαπίστωση ότι στον καθορισμό των βασικών ιδιοτήτων των φρασεολογισμών, και ως ένα από τα κριτήρια που συμβάλλουν στην αναγνώριση και την ταξινόμησή τους, μπορεί να χρησιμεύσει ο βαθμός της (αν)ελευθερίας ή, μάλλον, οι αναλογίες μεταξύ της δημιουργικότητας και της ελευθερίας του ομιλητή από τη μια πλευρά, και των διάφορων περιορισμών, δηλαδή της δέσμευσης, της «ανελευθερίας», από την άλλη.

Η παραπάνω αντίθεση καθορίζει και τον γενικό προσανατολισμό της παρούσας μελέτης: η περιγραφή και η κατάταξη των φρασεολογισμών γίνεται βασικά από την ειδική αυτή σκοπιά, χωρίς να επιδιώκεται η ολόπλευρη εξέταση του θέματος (πράγμα που θα ήταν, εξάλλου, ανέφικτο στα πλαίσια ενός άρθρου σαν κι αυτό εδώ).

Από θεωρητική άποψη ακολουθήσαμε το παραδοσιακό μοντέλο με την τριμερή διάκριση της γλωσσικής οργάνωσης σε **Φωνολογία: Λεξιλόγιο: Γραμματική**, και με την περαιτέρω υποδιαίρεση της Γραμματικής σε Μορφολογία: Σύνταξη. Το μοντέλο αυτό -έστω κι αν μπορεί ίσως να φανεί απαρχαιωμένο ή υπεραπλουστευμένο - κρίθηκε ότι εξυπηρετεί τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

Τα επιχειρήματα που στηρίζουν την αντίθεση **Γραμματική: Λεξιλόγιο**, μπορούν να συνοψιστούν ως παράθεση των κυριότερων διακριτι-

κών γνωρισμάτων των γραμματικών φαινομένων από τη μια πλευρά, και των λεξικών από την άλλη¹. Συγκεκριμένα:

1. Οι σχέσεις που δηλώνονται στη γραμματική (οι γραμματικές σημασίες δηλαδή) χαρακτηρίζονται από κανονικότητα και επαναληπτικότητα, μπορούν να γενικευτούν υπό τη μορφή [γραμματικών] κανόνων και είναι υποχρεωτική η έκφρασή τους με ειδικά τυπικά μέσα. Στο λεξιλόγιο όπου πρόκειται για σχέσεις μοναδικές, εξειδικευμένες και δύσκολα «γενικεύσιμες», τέτοια τυπικά μέσα δεν υπάρχουν.

2. Οι γραμματικές σημασίες, αν και μπορούν να έχουν αντίκρισμα σε φαινόμενα της εξωγλωσσικής πραγματικότητας (π.χ. η κατηγορία του αριθμού στα ουσιαστικά), όμως πιο συχνά δηλώνουν ενδοσυστηματικές, δομικές σχέσεις - τους εσωτερικούς κανόνες του κώδικα - χωρίς καμιά αναφορά στην εξωγλωσσική πραγματικότητα (π.χ. οι γραμματικές κατηγορίες γένους - αριθμού - πτώσης που «επιβάλλονται» στο επίθετο - προσδιορισμό με μορφή συμφωνίας με το προσδιοριζόμενο ουσιαστικό). Γι' αυτό η γραμματική σημασία συχνά ορίζεται ως «δομική», σε αντίθεση με την «αναφορική» - λεξική, η οποία έχει κάποιο σημείο αναφοράς έξω από τη γλώσσα (αυτό, εξάλλου, καθορίζει και τη μοναδικότητα της λεξικής σημασίας).

3. Τα μέσα έκφρασης γραμματικών σχέσεων ανήκουν σε «κλειστό» κατάλογο και έχουν υψηλή σχετική συχνότητα εμφάνισης σ'ένα γλωσσικό «δείγμα». Αντίθετα, τα λεξικά στοιχεία ανήκουν σε «ανοιχτό» κατάλογο και η σχετική συχνότητά τους είναι χαμηλότερη.

4. Τέλος, η γλωσσική δραστηριότητα στον τομέα της γραμματικής διέπεται από προβλεψιμότητα και αιτιολόγηση σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι στο λεξιλόγιο. Σ' αυτό το θέμα θα επανέλθουμε παρακάτω.

Το σύνολο των παραπάνω κριτηρίων (μολονότι όχι απόλυτων) μας προσφέρει ένα θεωρητικό στήριγμα, προβάλλοντας τα γλωσσικά φαινόμενα από εκείνη την οπτική γωνία που δείχνει να δικαιολογείται η αντιπαράθεση Γραμματικής vs. Λεξιλόγιου ως δυο ξεχωριστών, πλην όμως αλληλοεξαρτημένων περιοχών του σημασιολογικού επιπέδου (με την έννοια της «πρώτης άριθρωσης») της γλώσσας.

Αυτή η θεωρητική βάση συνδυάζεται με τη γνωστή άποψη, σύμφωνα με την οποία «στη βάση της γλωσσικής συμπεριφοράς βρίσκονται δυο θεμελιώδεις λειτουργίες (operations): επιλογή και συνδυασμός»². Συγκρίνοντας τώρα από αυτή την άποψη τη γραμματική και το λεξιλόγιο

1. Βλ. Jakobson 1971b: 489, Bulygina 1972: 200-9 (και τη βιβλιογρ.), Martinet 1976: 133-4, Lyons 1977: 383-4, Leech 1981: 179, Cruse 1986: 3-4, Ufimtseva 1986 6-9, Μότσιου 1983: 36-42.

2. Jakobson 1971c: 292, Jakobson 1971a: 241, 243.

θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τη διαφορά μεταξύ τους (κάπως χονδρικά, δηλ. με τρόπο γενικό και ίσως με μια δόση απλουστευσης) ως εξής.

Το λεξιλόγιο, από τη μια πλευρά, προσφέρει στοιχεία προς επιλογή και που είναι μέσα κατονομασίας, ενώ η γραμματική, από την άλλη, - κυρίως τα μέσα και τους τρόπους συνδυασμού. Τα προσφερόμενα από το λεξιλόγιο *έτοιμα* στοιχεία είναι μονάδες του συστήματος (όπως το «λέξιμα»), που είναι μια σημασιολογική σταθερή, μια αφαίρεση από τις πραγματώσεις στο λόγο, δηλαδή από τις «γραμματικές λέξεις» - τους γραμματικούς τύπους, και τις αντίστοιχες «φωνολογικές λέξεις»), ενώ η συνταγματική δραστηριότητα, δηλαδή κατασκευή *συνταγμάτων*, σε όλα τα επίπεδα, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική της πραγματώσης του συστήματος κατά τη συγκεκριμένη πράξη γλωσσικής επικοινωνίας. Έτσι, στο λεξιλόγιο κυριαρχούν οι παραδειγματικές σχέσεις και οι διαδικασίες της επιλογής, ενώ η γραμματική είναι η περιοχή της συνταγματικής δραστηριότητας, που ως τελικό στόχο έχει την κατασκευή του γλωσσικού μηνύματος.

Αυτή η διάκριση, όπως άλλωστε και τόσες άλλες που κάνουμε κατά την ανάλυση της γλώσσας, δεν ισχύει απόλυτα. Έτσι οι σχέσεις στο λεξιλόγιο δεν περιορίζονται στον παραδειγματικό άξονα: στην επιλογή λεξημάτων συμμετέχουν επίσης (εκτός από διάφορους εξω-συστηματικούς πραγματολογικούς παράγοντες, με πρώτο και κύριο την πρόθεση του ομιλητή) περιορισμοί που προέρχονται από το συγκεκριμένο γλωσσικό περιβάλλον και που έχουν σχέση με τη *συνταγματική* δραστηριότητα. Είναι οι λεγόμενοι «επιλογικοί περιορισμοί» που δεν επιτρέπουν π.χ. στα ελληνικά συνδυασμούς όπως *ξανθό πονκάμισο, *κλούβιο ψωμί, *βαθειά κούραση, *μπαγιατίκο γάλα κ.ά.¹. Όμως αυτού του είδους περιορισμοί συνδυαστικότητας λεξημάτων δεν έχουν εκείνον τον κανονικό, επαναληπτικό και καθολικό χαρακτήρα, ο οποίος διακρίνει τους γραμματικούς κανόνες συνδυαστικότητας: οι λεξικοί περιορισμοί ισχύουν επιλεκτικά, «ατομικά» και αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις, δηλαδή διακρίνονται για μοναδικότητα, που είναι τόσο χαρακτηριστική των λεξικών φαινομένων.

Από την άλλη πλευρά, ο γραμματικός τομέας δεν είναι απαλλαγμένος από τις διαδικασίες της επιλογής ανάμεσα σε ορισμένα προσφερόμενα *έτοιμα* στοιχεία - μορφήματα, παραγωγικά μοντέλα, δομικά σχήματα φράσεων και προτάσεων. Αλλά η επιλογή εδώ γίνεται από πε-

1. Καθώς, βέβαια, και συνδυασμούς του τύπου *τετράγωνος κύκλος, *πράσινη αγελάδα ή *ο τοίχος θρηνεί, κλπ. Πλην όμως, οι παράγοντες που καθιστούν τα παραπάνω συντάγματα μη αποδεικτά πρέπει να αναζητηθούν, σε τελική ανάλυση, έξω από τη γλώσσα, στην οντολογική «ασυμβασιμότητα» των denotata.

ριορισμένο, «κλειστό» κατάλογο στοιχείων¹ και υπακούει αυστηρά σε ενδογλωσσικούς κανόνες-περιορισμούς, που ισχύουν με τρόπο καθολικό, υποχρεωτικό και επαναληπτικό, ανεξάρτητα από την επικοινωνιακή πρόθεση του ομιλητή και άσχετα με το αν υπάρχει ή όχι η αναφορά στην εξωγλωσσική πραγματικότητα (Βλ. το 2 σελ. 232).

Ύστερα από όλα αυτά, θάλεγε κανείς, ότι η γραμματική - η *ars obligatoria* - είναι η κατεξοχήν περιοχή της «ανελευθερίας», αφού συνέχεια δεσμεύει τον ομιλητή με την επιβολή δομικών περιορισμών. Αντίθετα, το λεξιλόγιο δημιουργεί την εντύπωση μεγαλύτερης ελευθερίας, δεδομένου ότι η επιλογή των λεξικών στοιχείων εξαρτάται κυρίως από την επικοινωνιακή πρόθεση του ομιλητή (και από άλλες συνθήκες - περιστάσεις της επικοινωνιακής πράξης) και πολύ λιγότερο - από ενδοσυστηματικούς παράγοντες. Όστε, υπάρχει «η εξαναγκαστική πίεση της γραμματικής δομής» από τη μια, και η «σχετική ελευθερία ως προς την επιλογή λέξεων»² (λεξημάτων) από την άλλη.

Όμως, στην πραγματικότητα, ούτε οι γραμματικές διαδικασίες χαρακτηρίζονται από σκέτο «εξαναγκασμό» και δεν αποκλείουν το δημιουργικό στοιχείο, - αλλά ούτε και στο λεξιλόγιο κυριαρχεί απόλυτη ελευθερία. Μολονότι η επιλογή λεξημάτων μπορεί να χαρακτηριστεί ως σχετικά «ελεύθερη», το στοιχείο της δέσμευσης και της ανελευθερίας δεν απουσιάζει από το λεξιλόγιο. Αρκεί να θυμηθούμε το βασικότατο χαρακτηριστικό της *αυθαιρεσίας*, την έλλειψη αιτιολόγησης όσον αφορά τη σχέση φθόγγου - σημασίας προκειμένου για τη βασική λεξιλογική μονάδα - το λέξημα. Και αυτό περιορίζει στο ελάχιστο τη δυνατότητα συνειδητής παρέμβασης του ομιλητή ως προς τη μορφή του γλωσσικού κατασκευάσματος. Αντίθετα η γραμματική, στην οποία, όπως είπαμε, το κέντρο βάρους πέφτει κυρίως στη συνταγματική δραστηριότητα, δεν νοείται χωρίς τη συνειδητή συμμετοχή του ομιλητή, πράγμα που τον κάνει «συνυπεύθυνο» για τη μορφική πλευρά του γλωσσικού μηνύματος. Έτσι, στη γραμματική κυριαρχεί ο παράγοντας της *αιτιολόγησης* και όχι της *αυθαιρεσίας*.

Βέβαια, και αυτό δεν είναι απόλυτο, εφόσον η συνταγματική δραστηριότητα στον τομέα της γραμματικής είναι ρυθμιζόμενη· όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, κινείται υποχρεωτικά μέσα στα καθορισμένα πλαίσια, κάτω από το καθεστώς των περιορισμών του συστήματος. Όμως ακριβώς η ύπαρξή τους καθιστά δυνατή τη προβλεψιμότητα του σημασιολογικού

1. Λέγοντας «επιλογή» προκειμένου για τη Γραμματική, εννοούμε την επιλογή ειδικών μέσων έκφρασης γραμματικής σημασίας· αυτό δεν σημαίνει, επ' ουδενί λόγω, ότι τα λεξικά μορφήματα μένουν έξω από τις γραμματικές διαδικασίες γενικότερα.

2. Jakobson 1971b: 495.

αποτελέσματος του κάθε συντάγματος. Και η συνειδητή τήρηση αυτών των δομικών περιορισμών συντελεί ώστε η μορφή του συντάγματος να μην είναι άσχετη με τη σημασία-του, αλλά να υπάρχει μια σχέση αιτιολόγησης μεταξύ τους. Έτσι ακόμα και οι δομικοί περιορισμοί της γλώσσας υπηρετούν, σε τελευταία ανάλυση, τη δημιουργική-της πλευρά.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα επιχειρήσουμε τον ορισμό της «ελευθερίας» στη γλώσσα. Θα την ορίσουμε λοιπόν ως συνειδητή παραγωγική δραστηριότητα (από την πλευρά του ομιλητή), η οποία αποβλέπει στην ικανοποίηση μιας συγκεκριμένης επικοινωνιακής ανάγκης, στη μετάδοση μιας ορισμένης σημασίας. Η επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος - καθώς και η ανάλυση - είναι προβλέψιμη βάσει της συνειδητής τήρησης των περιορισμών του συστήματος (όπως και άλλων, που προέρχονται από το ευρύτερο εξωγλωσσικό περιβάλλον).

Η σύγκριση της γραμματικής με το λεξιλόγιο από την άποψη του βαθμού της ελευθερίας μας οδήγησε επίσης στο συμπέρασμα (αν και όχι απόλυτο) ότι στο λεξιλόγιο τα πάντα προσφέρονται έτοιμα - λεξήματα, γενικά μοντέλα παραγωγής/σύνθεσης, - που σημαίνει ότι η δημιουργικότητα ισούται σχεδόν με μηδέν, δεν απομένει τίποτα στον ομιλητή, κανένα περιθώριο για πρωτοβουλία. Ενώ στη γραμματική, αντίθετα, εκείνα που υπάρχουν έτοιμα, δεδομένα από το σύστημα (μορφήματα, βασικά δομικά σχήματα [γραμματικών] λέξεων, φράσεων, προτάσεων και κανόνες αναδόμησής τους) είναι πολύ λίγα σε σύγκριση με την ανεξάντλητη ποικιλία των γλωσσικών μορφών - μηνυμάτων που είναι κατασκευασμένα από τον ομιλητή κατά την πράξη της γλωσσικής επικοινωνίας και που αποτελούν προϊόντα της παραγωγικής-του δραστηριότητας¹.

Όστε, η συνταγματική δραστηριότητα, η κατασκευή συνταγμάτων συνδέεται περισσότερο, όπως παρατηρήσαμε πιο πάνω, με την «ομιλία» (parole). Όμως έτοιμα συντάγματα υπάρχουν και στο σύστημα. Τέτοια είναι, π.χ. συντάγματα φθόγγων που χρησιμεύουν ως εξωτερικές μορφές για την έκφραση [λεξικών και γραμματικών] σημασιών. Έτσι, ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα μορφών που δεν κατασκευάζονται κατά την ομιλία, αποτελούν τα σημαίνοντα των περισσότερων λεξημάτων όπως παρατήρησε σχετικά ο Γιακόμπσον, «ο ομιλητής κατά κανόνα είναι απλώς

1. Έτσι, ο Γιακόμπσον π.χ. επισημαίνει την κλιμάκωση της ελευθερίας (an ascending scale of freedom) προκειμένου για τον συνδυασμό γλωσσικών στοιχείων, αρχίζοντας από το φωνολογικό επίπεδο και «ανεβαίνοντας» προς το υπερ-προτασιακό: Jakobson 1971a: 242-3 (και Barthes 1977: 69-70). Ο Μαρτινέ επίσης μιλάει για «συντακτική ελευθερία», την οποία ερμηνεύει σε σχέση με την κύρια λειτουργία της γλώσσας, την επικοινωνιακή: η «ελευθερία κατασκευής» επιτρέπει στον ομιλητή να προσαρμόζει τη μορφή του μηνύματος στις ειδικές συνθήκες επικοινωνίας (Martinet 1976:122).

χρήστης, όχι δημιουργός λέξεων» (only a word-user, not a word-coiner)¹.

Όσο για τον σχηματισμό νέων λέξεων, πρέπει να έχουμε υπόψη, ότι το φαινόμενο της παραγωγής (με την ευρύτερη έννοια) είναι μια περίπτωση περίπλοκη και αμφιλεγόμενη από πολλές απόψεις. Ειδικά, σε σχέση με το θέμα-μας, πρέπει να επισημανθεί, ότι οι λεγόμενες «απαράγωγες/σύνθετες» λέξεις είναι λεξήματα που, αν και έτοιμα τα περισσότερα, δεν είναι όμως απολύτως αυθαίρετα. Πβλ. *υπόδεσμα, δερμάτινος, ξεβάφω, πικραίνω, παιδάκι, στραβολαίμης, νυχτοφύλακας, σιγοτραγουδώ, κλπ.* Το γεγονός ότι υπάρχουν ορισμένα τυποποιημένα δομικά σχήματα - «απαράγωγικά μοντέλα» - μαρτυρεί πως οι σχέσεις μορφής-σημασίας στον τομέα της παραγωγής χαρακτηρίζονται από ορισμένη κανονικότητα, επαναληπτικότητα και προβλεψιμότητα, πράγμα που φέρνει την παραγωγή κοντά σε γραμματικά φαινόμενα². Χωρίς όμως ο βαθμός της αιτιολόγησης και της προβλεψιμότητας να φτάνει εκείνον της γραμματικής. Και, βέβαια, ουδείς λόγος για υποχρεωτικότητα έκφρασης.

Στη γραμματική τώρα, έχουμε κυρίως μορφές που κατασκευάζονται για μια συγκεκριμένη περίπτωση και που είναι απόλυτα αιτιολογημένες: η κατασκευή των συνταγμάτων πραγματοποιείται εδώ σύμφωνα με τα υπάρχοντα δομικά σχήματα και με την τήρηση των γραμματικών κανόνων. Όμως και εδώ υπάρχουν (πρώτος το είχε επισημάνει ο Σ. Μπαλλύ, τον οποίον ακολούθησαν πολλοί άλλοι ερευνητές³) ορισμένοι συνδυασμοί γλωσσικών στοιχείων - λέξεων, μορφημάτων - που η πολλαπλή χρήση τους έχει προσδώσει σταθερότητα και μονιμότητα, μετατρέποντάς τους σε στερεότυπα συντάγματα-κλισέ, όπως π.χ. η άρνηση *ne...pas* στα γαλλικά, οι αναλυτικοί τύποι, όπως τα αγγλ. *be...ing, have...en*, ελλ. *έχω...σει*⁴, επίσης τα γαλλ. *entreprendre* 'επιχειρώ', *toujours* 'πάντα', *tout*

1. Jakobson 1971a: 242.

2. Βλ. Μότσιου 1983: 69, Β. Μότσιου 1984.

3. Bally 1961, Saussure 1979, Jespersen 1958, Weinreich 1972, Chafe 1975, Bar-Hillel 1964, Hockett 1956, [Telija 1972, κ.ά., και πιο πρόσφατα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986 (κεφ. III), με πλούσιες παραπομπές σε νεότερη βιβλιογραφία (σσ. 135-138)].

4. Σχετικά μ' αυτές τις κατασκευές θα παρατηρήσουμε, ότι αποτελούν δομικά πρότυπα, που διακρίνονται για την κανονικότητα και την επαναληπτικότητά-τους και που έχουν χαρακτήρα αιτιολογημένο και αναμενόμενο ως προς το σημασιολογικό αποτέλεσμα του όλου συνδυασμού. Αναμφισβήτητα, η ελευθερία του ομιλητή είναι εδώ σημαντικά περιορισμένη, τόσο προκειμένου για το διμικό πλαίσιο - «καλούπι», αλλά και ως προς τη λεξική σύσταση του συντάγματος, εφόσον είναι επιβεβλημένη η «επιλογή» ορισμένων στοιχείων (μόρια, βοηθητικά ρήματα). Μολαταύτα, δεν μπορούμε να πούμε, ότι η συνειδητή συμμετοχή του ομιλητή λείπει εντελώς (αντίθετα από αυτό που συμβαίνει με τα υπόλοιπα παραδείγματα που ακολουθούν, όπως στα γαλλ. *tout de suite*, αγγλ. *look af-*

de suite 'αμέσως', *avoir peur* 'φοβάμαι', κ.ά., αγγλ. *forehead* 'μέτωπο', *waistcoat* 'γιλέκο', *ice-cream* 'παγωτό', *to look after* 'φροντίζω', *spill the beans* 'προδίδω ένα μυστικό' κ.ά. Αυτά τα συντάγματα (που ο Μπαλλύ τα ονόμασε «φρασεολογικές εκφράσεις»), ο Γέσπερσεν—«φόρμουλες» και που σήμερα συνηθίζεται για τη δήλωσή τους ο όρος *ιδιωτισμός*, αγγλ. *idiom*) δεν κατασκευάζονται κατά τη διαδικασία της ομιλίας, αλλά αναπαράγονται σαν έτοιμες συνταγματικές ενότητες. Στη ΚΝΕ παραδείγματα τέτοιων ανελεύθερων συνδυασμών στο επίπεδο λέξεων (δηλαδή μορφηματικών συνταγμάτων) αποτελούν οι αοριστικοί τύποι *είδα, είπα* των ρημάτων *βλέπω* και *λέγω* αντίστοιχα, τα *pluralia tantum* *γυμνάσια, καπνά, έξοδα* κ.ά., τα «ψευδο-υποκοριστικά» όπως τα *σακάκι, μηχανάκι, χερούλι, βιβλιάριο* κλπ., καθώς και οι λέξεις που θα μπορούσαν να ονομαστούν «συμφυματικές», με κάποια ίσως προέκταση του όρου που είχε προτείνει ο Α. Μαρτινέ¹, και που είναι άμπολλες στο λεξιλόγιο της ΚΝΕ, π.χ. *κυκλοφορώ, υπογράφω, υποφέρω, καταφέρω, καταπίνω, καταγίνομαι, ηθοποιός, καλοκαιρί, καλόγερος, περιβόλι, περίστροφο, περιποίηση, παράπονο, παράξενος, εκμεταλλεύομαι, ενημερώνω* και πάρα πολλές άλλες. Τέλος, έχουμε ανελεύθερα συντάγματα και στο επίπεδο φράσεων και προτάσεων, δηλαδή *ανελεύθερα λεξικά συντάγματα*, για τα οποία χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο *φρασεολογισμός*, π.χ. *διαβόλου κάλτσα, τρεις κι ο κούκος, πιάνω στα πράσα, στο πι και φι, κάτι τρέχει στα γύφτικα* κ.ά.

Από τα βασικά γνωρίσματα των ανελεύθερων συνδυασμών, τόσο μορφηματικών, όσο και των λεξικών, είναι η αυξημένη *ασυμμετρία* στην οργάνωση του περιεχομένου από τη μια και της έκφρασης από την άλλη, ο μειωμένος βαθμός (μέχρι και την πλήρη έλλειψη) της αιτιολόγησης και αυξημένος - της αυθαιρεσίας. Όλα αυτά συνιστούν χαρακτηριστικά του φαινομένου της *λεξικοποίησης*, ή «απο-γραμματικοποίησης». Ταυτόχρονα ο ρόλος του ομιλητή παρουσιάζεται μειωμένος σε σύ-

ier, spill the beans, ελλ. *τρεις κι ο κούκος, πιάνω στα πράσα* κλπ.), από τη στιγμή που ο ομιλητής έχει περιθώρια επιλογής λεξικών στοιχείων για την συμπλήρωση του δοσμένου σχήματος. Αυτό, μαζί με τον υψηλό βαθμό της αιτιολόγησης και της προβλεψιμότητας, δημιουργεί επιφυλάξεις ως προς την κατάταξη των παραπάνω «συντακτικών κλισέ» ανάμεσα σε ανελεύθερα λεξικά συντάγματα - φρασεολογισμούς. Έτσι, ο Τσέιφ, π.χ. κάνει διάκριση μεταξύ «λεξικών» και «μη λεξικών» - που είναι ακριβώς η περίπτωση μας - ιδιωτισμών (βλ. Chafe 1971: 63, κεφ. 5.9). Μερικές σκέψεις για το (γραμματικό;) status των αναλυτικών τύπων, ή των «περιφραστικών χρόνων», και για τις ομοιότητες και τις διαφορές-τους με άλλες κατηγορίες ρηματικών περιφράσεων βλ. Νάκας 1987: 362.

1. Martinet, *Grammaire fonctionnelle du français*, Didier, Παρίσι 1979: 243-4. Παραθέτω όπως στο: Α. Αναστασιάδη - Συμεωνίδη 1986: 117.

γκριση με ελεύθερα συντάγματα, τα οποία κατασκευάζονται μέσα από τις διαδικασίες επιλογής και συνδυασμού, με τη συνειδητή προσαρμογή των δομικών απαιτήσεων και των περιορισμών του γλωσσικού κώδικα στις συγκεκριμένες επικοινωνιακές ανάγκες, έτσι ώστε να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος επικοινωνιακός σκοπός.

Το φαινόμενο της λεξικοποίησης έχει, μεταξύ άλλων, θεωρητικό ενδιαφέρον και σαν ένδειξη της «ρευστότητας» (νοούμενης τόσο στο διαχρονικό, όσο και στο συγχρονικό επίπεδο) των συνόρων, δηλαδή του σχετικού χαρακτήρα των διακρίσεων μεταξύ διαφόρων τμημάτων της δομικής γλωσσικής ιεραρχίας, αλλά και γενικότερα - των όποιων κατηγοριοποιήσεων και ταξινομήσεων. Ξέρουμε, ότι στη γλώσσα υπάρχουν πολλά φαινόμενα με χαρακτήρα μεταβατικό, που η ταξινόμησή τους και ο προσδιορισμός-της φύσης-τους με τρόπο μονοσήμαντο και απόλυτο παρουσιάζουν δυσκολίες, επειδή τα φαινόμενα αυτά καλύπτουν κάποιες ενδιάμεσες περιοχές.

Σ' αυτήν ακριβώς την ιδιόμορφη κατηγορία γλωσσικών φαινομένων ανήκουν και οι ανελεύθεροι συνδυασμοί λέξεων, οι φρασεολογισμοί. Από τη μια πλευρά, πρόκειται για συντακτικές κατηγορίες, που έχουν συνεπώς και τα αντίστοιχα δομικά και σημασιολογικά-λειτουργικά γνωρίσματα: ακολουθούν τα ίδια δομικά σχήματα -ΟΦ, ΡΦ, Π κλπ., και υπακούουν στους ίδιους κανόνες που ρυθμίζουν το συνδυασμό στοιχείων και σε ελεύθερες φράσεις. Από την άλλη πλευρά, οι φρασεολογισμοί εμφανίζουν -όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια- ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τη βασική λεξιλογική μονάδα, το λέξημα.

Για να φανεί πιο καθαρά αυτός ο ιδιόμορφος χαρακτήρας των φρασεολογισμών, σκόπιμο είναι να προσδιοριστούν πρώτα τα χαρακτηριστικά της φράσης γενικά, σαν [ελεύθερου] συνδυασμού [λέξεων], ιδιαίτερα σε σύγκριση με τη λέξη σαν συνδυασμό [μορφημάτων]. Έτσι, θα επιχειρήσουμε αμέσως παρακάτω αυτή τη σύγκριση, συνοψίζοντας βασικά τις υπάρχουσες απόψεις σχετικά με το θέμα¹, αλλά και προσθέτοντας μερικές παρατηρήσεις.

Καταρχήν, ως μια διαπίστωση γενικού χαρακτήρα, θα μπορούσε να λεχθεί, ότι η κατασκευή μιας φράσης αφήνει περισσότερα περιθώρια δημιουργικής πρωτοβουλίας -ελευθερίας απ' ό,τι η συναρμολόγηση μορφημάτων για τον σχηματισμό ενός γραμματικού τύπου ή μιας παράγωγης/ σύνθετης λέξης. Συγκεκριμένα: 1) Η φράση προσφέρει πιο πολλές δυνατότητες επιλογής των συστατικών, μια και η επιλογή εδώ γίνεται από έναν πιο πλούσιο κατάλογο. 2) Τα δομικά σχήματα φράσεων και προτά-

1. Martinet 1976: 127, Φιλιππάκη-Warburton 1985: 47-8.

σεων εμφανίζουν μεγαλύτερη ποικιλία και ως προς τους τρόπους συνδυασμού των συστατικών για την έκφραση μιας ορισμένης σημασίας, απ' ό,τι τα [μορφολογικά] μοντέλα κλίσης και παραγωγής. 3) Η λέξη χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή των συστατικών (μορφημάτων) απ' ό,τι η φράση. Αυτό εκδηλώνεται στη σταθερή (πάντα σε συμφωνία με τα υπάρχοντα μοντέλα) διάταξη των μορφημάτων μέσα στη λέξη, καθώς και στη μη δυνατότητα παρεμβολής ένθετων στοιχείων ή παύσεων ανάμεσα στα μορφήματα. Αντίθετα, η δομή της φράσης είναι χαλαρότερη και επιτρέπει: τόσο αλλαγές της διάταξης, όσο και παρεμβολές ανάμεσα στις λέξεις (π.χ. η κορφή του βουνού, του βουνού η κορφή, η ψηλότερη κορφή..., η κορφή αυτού του βουνού, αλλά η βουνοκορφή, ή το κοροφοβούνι, και μόνο).

Από την άλλη πλευρά, σαν συστατικό (φράσης), η λέξη έχει περισσότερη μορφική και σημασιολογική αυτοτέλεια από το μόρφημα, το οποίο συχνά δεν μπορεί να οριστεί ως προς τη λειτουργία-του παρά μόνο μέσα στη λέξη. Έτσι, π.χ. η μορφή [is] μπορεί να είναι: συστατικό στα γράφ-εις, πόλ-εις, νίκ-ης, ενώ η αναγνώριση των παραπάνω λέξεων - τόσο ως λεξημάτων, όσο και σαν γραμματικών λέξεων - δεν παρουσιάζει πρόβλημα και έξω από κάποιο συγκεκριμένο δομικό σχήμα. Μολαταύτα, υπάρχει ένα πολύ βασικό κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ λέξης¹ και φράσης. Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για συντάγματα, που ως αποτέλεσμα συνειδητής δημιουργικής δραστηριότητας του ομιλητή (γι' αυτό και τα χαρακτηρίσαμε «ελεύθερα»), είναι αιτιολογημένα, δηλαδή η σημασία-τους είναι προβλέψιμη - και συνεπώς ερμηνεύσιμη - βάσει του δομικού σχήματος και της σημασίας των συστατικών. Π.χ. αδόκιμος, κατακουρασμένος, ανθρωπάκι, γράφουμε, γραφείο, αετοφωλιά, ξερονήσι, σιγοτραγουδάω², η κάλτσα της γιαγιάς, ξερό νησί, κόβω ψωμί, τραγουδώ σιγά, κλπ.

Όσον αφορά τώρα τους φρασολογισμούς, δηλαδή τα ανελεύθερα λεξικά συντάγματα, διαπιστώνουμε την απώλεια ορισμένων από τις παραπάνω διακρίσεις, με αποτέλεσμα τα συντάγματα αυτά να αποκτούν ομοι-

1. Εξαιρουμένων, βέβαια, των μονομορφηματικών λέξεων, οι οποίες δεν αποτελούν συντάγματα.

2. Οι σύνθετες λέξεις συνιστούν μια ιδιαίτερη κατηγορία. Από τη μια πλευρά, δεν κατασκευάζονται κάθε φορά ειδικά κατά την πράξη της γλωσσικής επικοινωνίας, αλλά υπάρχουν έτοιμα, ως δομικό σχήμα και ως σημασία (που είναι συχνά ενιαία και αδιαίρετη, με ένα μοναδικό αντικείμενο αναφοράς, όπως η σημασία ενός λεξήματος, π.χ. ριζόγαλο, χασομέρης, αλογοουρά κλπ.). Από αυτή την άποψη μοιάζουν με ανελεύθερο σύνταγμα (πβλ. κυκλοφορώ, ηθοποιός, καταγίνομαι κλπ.). Από την άλλη πλευρά, οι σύνθετες λέξεις έχουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά με ελεύθερες φράσεις, όπως η ποικιλία των δηλούμενων συντακτικών σχέσεων, η αιτιολόγηση, η προβλεψιμότητα. Βέβαια, η

ότητα με συνδυασμό μορφημάτων και να πλησιάζουν προς τη λέξη - να αλεξικοποιοούνται»¹.

Πιο πάνω συνδέσαμε τη λεξικοποίηση (στα πλαίσια ενός γενικότερου χαρακτηρισμού) με τη μείωση του βαθμού της ελευθερίας και της δημιουργικότητας και με την αύξηση των περιορισμών που επιβάλλονται στον ομιλητή. Προκειμένου για φρασεολογισμούς η ανελευθερία συνδέεται πρώτα απ' όλα με περιορισμένη συνδυαστικότητα, ενώ οι επιπρόσθετοι - σε σύγκριση με ελεύθερες φράσεις - περιορισμοί² αφορούν:

A. τη μορφική οργάνωση, συγκεκριμένα: 1) την επιλογή των συστατικών, 2) την επιλογή του δομικού σχήματος και 3) (σπανιότερα) τα προσωδιακά χαρακτηριστικά.

B. την οργάνωση του περιεχομένου: ιδιομορφίες στην αξιοποίηση του σημασιολογικού δυναμικού, ελλειπτικότητα του σημασιολογικού παραδείγματος της λέξης (που συνεπάγεται την περιορισμένη συνδυαστικότητα).

Γ. τη λειτουργία: αυξημένη εξάρτηση από το περιβάλλον, τόσο το γλωσσικό (ειδικά συμφραζόμενα), όσο και το εξωγλωσσικό (υφολογικό μαρκάρισμα, ειδικές συνθήκες χρήσης).

Ας εξετάσουμε αναλυτικότερα τους παράγοντες που συνιστούν την κάθε μια από τις παραπάνω κατηγορίες περιορισμών.

A. Τα χαρακτηριστικά της μορφικής οργάνωσης.

1α) Περιορισμός ως προς την επιλογή των συστατικών, ως λεξημάτων και ως γραμματικών τύπων. Οι φρασεολογισμοί διακρίνονται για τη σταθερή, στερεότυπη λεξική σύστασή-τους. Εδώ συχνά συναντάμε λέξεις άγνωστες (ή και ανύπαρκτες, -βλ. παρακάτω), ιδιωματικές, απαρχαιωμένες, γενικά - «περιθωριακές», όμως η αντικατάστασή τους από άλλες, έστω και συνώνυμες (όπως π.χ. *πυρ-φωτιά*, στο *πυρ και μαγιά*) δεν είναι δυνατή. Εντωμεταξύ, ο επιβαλλόμενος στερεότυπος συν-

σύνθετη λέξη τα διαθέτει σε λιγότερο βαθμό απ' ό,τι η γραμματική λέξη ή τα παραγωγικά μορφολογικά μοντέλα, αλλά είναι γνωστό, ότι ακόμα και η γραμματική λέξη (σε κλιτές γλώσσες) παρουσιάζει ασυμμετρία στις σχέσεις μορφής-σημασίας (πόσες σημασίες έχει π.χ. το μόρφημα $-ΩN$;) Για το πρόβλημα των σύνθετων λέξεων βλ. και Κοοίη 1968.

1. Από τους Έλληνες λεξικολόγους με το πρόβλημα της λεξικοποίησης ασχολήθηκε ειδικά η Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986: 134-143, όπου συζητώνται μεταξύ άλλων και τα κριτήρια διαχωρισμού μεταξύ της ελεύθερης και της λεξικοποιημένης φράσης: σσ. 138-143).

2. Μερικοί από αυτούς αναφέρονται ήδη από τους πρώτους μελετητές των ανελεύθερων συνταγμάτων. Βλ. Bally 1961: 93 κεξ. (§§90-93), Jespersen 1958: 17-23, Palmer 1981: 77-81, κ.ά.

δυσασμός μπορεί να αποτελεί παραβίαση των «κανονικών» επιλογικών περιορισμών (π.χ. πράσινα άλογα, γελάν και τα μουστάκια-του, δεν βλέπω την ώρα να..., κ.ά.).

β) Προς την ίδια κατεύθυνση (σταθερότητα, στερεοτυπία της σύστασης) «δουλεύει» και η υποχρεωτική παρουσία ορισμένων λεξικών κατηγοριών, όπως τα άρθρα και ιδιαίτερα - οι κλιτικές (προκλιτικές κυρίως) αντωνυμίες: σπουδαία τα λάχανα, το στρίβω, του δίνω, το βάζω στα πόδια, δεν τα βάζω κάτω, το ρίχνω έξω, τη βρίσκω, μου τη δίνει, κ.ά. Η λειτουργία των παραπάνω λεξικών κατηγοριών διαφέρει εδώ από την συνηθισμένη (βασικά αναφορική): τα άρθρα δεν έχουν και τόση σχέση με την έκφραση της κατηγορίας «οριστικότητας/μη οριστικότητας», ενώ όσον αφορά τις αντωνυμίες, συχνά είναι προβληματικός ο προσδιορισμός-του σημείου αναφοράς-τους. Αν και αυτό δεν εμποδίζει να επιτυγχάνεται η επικοινωνιακή αποστολή του όλου συντάγματος¹. Ο ρόλος των παραπάνω στοιχείων είναι εδώ καθαρά τυπικός: αποτελούν απαραίτητο δομικό συστατικό και συγχρόνως το διακριτικό γνώρισμα του φρασεολογισμού που τον διαφοροποιεί από το «ομώνυμο» ελεύθερο σύνταγμα. Έτσι: βάζω χέρι (= 'αρχίζω να ξεοδεύω') - βάζω το χέρι δίνω ένα χέρι/χεράκι (= 'βοηθάω') - δίνω το χέρι τα κάνω σαλάτα (= 'αποτυγχάνω οικτρώς') - κάνω σαλάτα το σκάω (= 'φεύγω') - σκάζω, κ.ά.² Σημειωτέον ότι, από την άποψη των κανόνων που ισχύουν για ελεύθερα συντάγματα, η παρουσία ειδικά των αντωνυμιών όχι μόνο δεν είναι απαραίτητη, ούτε από δομική, ούτε - και ακόμα λιγότερο μάλιστα - από σημασιολογική άποψη, αλλά το αντίθετο: δημιουργεί μέχρι και παραβάσεις αυτών των κανόνων, π.χ. τό 'σκασα (το ρήμα σκάζω είναι αμετάβατο), δίνε του (χωρίς άμεσο αντικείμενο-αιτιατική). Έτσι όμως ενισχύεται η στερεοτυπία του συντάγματος ως προς τη λεξική σύσταση, μια και είναι δεδομένη η υποχρεωτική εμφάνιση ορισμένων στοιχείων. Ταυτόχρονα, αυξάνεται ο βαθμός της ανελευθερίας του ομιλητή.

1. Σχετικά με την ιδιόμορφη λειτουργία του οριστικού άρθρου στους φρασεολογισμούς, η Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη παρατηρεί πολύ εύστοχα, ότι οι φρασεολογισμοί αποτελούν κλειστό σύνολο, σαν να αντλούν από τον ίδιο τους τον εαυτό τους λόγους του αυτοπροσδιορισμού των. Αυτός ο αυτοπροσδιορισμός δεν πηγάζει από το κείμενο (corpus), αλλά από ένα χώρο που προηγείται και βρίσκεται έξω από αυτό (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986: 179). Βλ. επίσης Θ. Νάκας 1987: 363-5.

2. Πβλ. και τα αγγλ. *to make it up/with smb./ 'τα φτιάχνω, to lay it on thick' 'τα παραλέω', to hand it / to smb./ 'αναγνωρίζω, παραδέχομαι', σε αντίθεση με τα ελεύθερα *to make up 'φτιάχνω', to lay on 'βάζω, τοποθετώ', to hand (to) 'μεταβιβάζω, δίνω'.**

γ) Σε επιπρόσθετους περιορισμούς υπόκειται η επιλογή των συστατικών του φρασολογισμού όχι μόνο ως λεξημάτων (βλ. 1α), αλλά και ως «γραμματικών λέξεων» (-τύπων). Συχνά είναι επιβεβλημένη η παρουσία μόνο ενός από τους ελεύθερα εναλασσόμενους γραμματικούς τύπους, π.χ. *πατείς με πατώ σε, κούνια που σε κούναγε, πίσω έχει η αχλάδα την ουρά, κάλλιο αργά παρά ποτέ, δάσκαλε που δίδασκες και νόμους δεν εκράτεις* κ.ά. Όπως βλέπουμε, ο επιβαλλόμενος ως υποχρεωτική επιλογή τύπος μπορεί να ανήκει - όπως και στην περίπτωση λεξημάτων - σε περιφερειακά συστήματα και όχι στο κοινό πρότυπο. Μερικές φορές μάλιστα είναι προβληματικός - τουλάχιστο για έναν κοινό ομιλητή - ως προς τον προσδιορισμό της μορφοσυντακτικής λειτουργίας του ή ακόμα και της ίδιας της συντακτικής κατηγορίας στην οποία ανήκει (αυτό αφορά ιδιαίτερα τα διάφορα ρητά από την αρχαία ελληνική): του κάκου, στα κουτουρού, λάου λάου, μάνι μάνι, κακήν κακώς, όπου φύγει φύγει, στο άφε σβήσε, μη μου άπτου, θεός φυλάξοι, τοις μετροητοίς, άρον άρον, τα δούναι-λαβείν κ.ά. Βλ. και Α 2β.

2. Περιορισμός ως προς την επιλογή του δομικού σχήματος μπορεί να αφορά τα εξής σημεία:

α) τη διάταξη των συστατικών στοιχείων, η οποία είναι σχετικά σταθερή: για ψύλλον πήδημα, κάτι τρέχει στα γύφτικα, στον διαβόλου τη μάνα, πατείς με πατώ σε (με απόκλιση από την κανονική διάταξη), κ.ά. Δεν είναι δυνατή η παρεμβολή ένθετων στοιχείων.

β) Τη μη δυνατότητα συντακτικών μετασχηματισμών, όπως π.χ. της παθητικοποίησης ή της ονοματοποίησης: έτσι, τα πατώ την πεπονόφλουδα, πληρώνω τη νύφη, τινάζω τα πέταλα, κόβω καρφιά κ.ά., παρόλο που περιέχουν τις απαιτούμενες δομικές προϋποθέσεις, δεν μπορούν να μετασχηματιστούν σε παθητικά σχήματα - *η πεπονόφλουδα πατήθηκε, ή *τα πέταλα τινάχτηκαν (αυτό έχει σχέση με την αλλαγή της «λειτουργικής προοπτικής»)!. Συχνά δεν είναι δυνατή η μετατροπή του αρνητικού σχήματος σε αντίστοιχο καταφατικό, ή το αντίστροφο: έτσι, τα δεν ιδρώνει τ' αντί-μον, καρφί/καρφάκι δεν μου καίγεται, δεν τα βάζω κάτω, δεν χαρίζω κάστανα κ.ά., με την απαλοιφή της άρνησης χάνουν

1. Το πολύ-πολύ, είναι δυνατή μερικές φορές, σαν εναλλακτική λύση, η παράλληλη χρήση του τύπου του αναλυτικού παρακειμένου με παθητική μετοχή (καμιά φορά μάλιστα αυτή είναι και η μοναδική επιλογή, όπως στο έχω τον τραχανά απλωμένο), π.χ. *απλώνω την αρίδα μου / έχω απλωμένη...* (όμως όχι *η αρίδα μου απλώθηκε), *του την έστρησα / του την έχω στημένη* (όμως το εντελώς ανάλογο του *την έφερα* δεν έχει παράλληλο τύπο με μετοχή). Εδώ εμπλέκονται τα προβλήματα της «λειτουργικής προοπτικής» (συγκεκριμένα, η κατανομή των ρόλων από την άποψη του «επικοινωνιακού δυναμισμού», όπως αυτή δηλώνεται με την παθητική σύνταξη, δεν αντιστοιχεί στον πραγματικό επικοινωνιακό σκοπό της εκφώνησης).

την ιδιαίτερη «φρασεολογική» σημασία-τους (= 'νοιάζομαι, σκοτίζομαι', 'υποκύπτω, παραδίνομαι', 'είμαι αυστηρός, ανυποχώρητος'). Από την άλλη πλευρά, οι φράσεις όπως *έγινα τούρκος, τα χρειάστηκα, το ρίχνω έξω κ.ά.* με την προσθήκη της άρνησης δεν αποκτούν τις αντίστοιχες αρνητικές σημασίες (που θα έπρεπε να ήταν 'δεν θύμωσα', 'δεν φοβήθηκα' και 'δεν παραμελώ'), αλλά καταστρέφονται σαν φρασεολογισμοί. Υπάρχουν όμως φρασεολογισμοί, όπου ο μετασχηματισμός μπορεί να γίνει, π.χ. (*δεν*) *τα βγάζω πέρα, (δεν) τον έπιασα στα πράσα, κ.ά.*

Όπως βλέπουμε, πολλοί φρασεολογισμοί παρουσιάζουν, σαν δομικά σχήματα (φράσεις-προτάσεις), ελλειπτικό συντακτικό παράδειγμα, και αυτό συνεπάγεται και την «ελαττωματική» γραμματική λειτουργικότητα ορισμένων λέξεων - συστατικών του φρασεολογισμού. Η λέξη έχει κι αυτή «λειψό» μορφολογικό παράδειγμα: στη λειτουργία-της δεν συμμετέχουν όλα τα μέλη των αντιθέσεων που συγκροτούν, στο σύνολό-τους, τη γραμματική-της ταυτότητα, αλλά μόνο μερικά - ή και μόνο ένα - από αυτά, τα οποία και επιβάλλονται ως υποχρεωτική και μοναδική επιλογή. Έτσι, τα ουσιαστικά εμφανίζονται ή μόνο στον ενικό, ή μόνο στον πληθυντικό αριθμό: *σιγανό ποτάμι* (όχι όμως **είναι και οι δυο τους σιγανά ποτάμια*), *τον έβαλα στο μάτι* (όχι **τον βάλαμε στα μάτια*), ενώ: *κάνω στραβά μάτια, πρώτες ύλες, ψιλά γράμματα, τινάζω τα πέταλα, ψαρεύω στα θολά νερά κ.ά.* έχουν μόνο πληθυντικό αριθμό. Τα ρήματα μπορεί να μην έχουν όλους τους χρόνους: έτσι, *τα χρειάστηκα, είδα κι έπαθα* (μόνο αόριστος), *δεν μου καίγεται καρφί, δεν ιδρώνει τ' αυτί μου* (ενεστώτας - παρατατικός), *τι τρέχει; κάτι τρέχει στα γύφτικα!* (μόνο ενεστώτας). Το ίδιο και το επίθετο παρουσιάζει ελλειπή γραμματική λειτουργικότητα¹.

Είναι φανερό, ότι η περιορισμένη αυτή γραμματική λειτουργικότητα, η μη αξιοποίηση του γραμματικού δυναμικού της λέξης (βλ. και Α 1γ) συνιστά περιορισμό για τη δημιουργική δραστηριότητα του ομιλητή.

3. Η επιβολή των προσωδιακών χαρακτηριστικών. Οι φρασεολογισμοί εμφανίζουν ορισμένες ιδιομορφίες «εκτέλεσης» όσον αφορά τα προσωδιακά χαρακτηριστικά (τονισμός, επιτονισμός, παύσεις κ.ά.). Έτσι, ο Μ. Σετάτος παρατηρεί, ότι «οι φρασεολογικές ενότητες (...) δεν παρουσιάζουν παύσεις στο εσωτερικό τους και συχνά εμφανίζουν τροποποίηση τόνου σε κάποιο στοιχείο τους»², π.χ. *θεός σχωρεσ' τον, άκου να δεις, πού στο διασλο* (με την τονική εξασθένιση του δεύτερου στοιχείου), *καλως όρισες/ορίσατε* (με την απώλεια του τόνου στο πρώτο στοι-

1. Βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1982: 217-222.

2. Σετάτος 1982: 8.

χείο), δεν ΠΑΕΙ να λέει! = 'ας λέει, μου είναι αδιάφορο' με εμφατικό τόνο στο πάει (αλλά ΔΕΝ πάει να λέει τέτοια = 'δεν ταιριάζει, δεν είναι σωστό'). Σ'αυτά μπορούν να προστεθούν και άλλα παραδείγματα. Έτσι, η εκφώνηση Σπουδαία τα λάχανα! με δυο τονικές εστιές είναι φρασεολογισμός που στημαίνει: 'δεν είναι και κάνα σπουδαίο πράμα!' (δηλαδή 'τιποτα το σπουδαίο'). Αν όμως θα εκφωνηθεί με την τονική έξαρση (εμφατική) του πρώτου στοιχείου: ΣΠΟΥΔΑΙΑ τα λάχανα! - τότε θα ερμηνευτεί ως ελεύθερος συνδυασμός που σημαίνει: 'τα λάχανα είναι εξαιρετικά ωραία!' Ανάλογη περίπτωση - το Κάτι τρέχει στα γύφτικα!: ως φρασεολογισμός μας πληροφορεί πως πρόκειται για κάτι ασήμαντα πράγματα, που δεν αξίζουν την προσοχή-μας. Ενώ το Κάτι ΤΡΕΧΕΙ στα γύφτικα! είναι ελεύθερο σύνταγμα που εννοεί, ότι κάτι πράγματι συμβαίνει (αν και με «ανελεύθερη»/ idiomatic/ σημασία του τρέχει ως 'συμβαίνει', -βλ. πιο κάτω σ. 246, Ιγ). Ο εμφατικός τόνος, αλλάζοντας τη «λειτούργική προοπτική» της εκφώνησης, ταυτόχρονα καταστρέφει και τον φρασεολογισμό¹.

Β. Τα χαρακτηριστικά οργάνωσης του περιεχομένου.

Οι ιδιομορφίες στην οργάνωση του περιεχομένου των φρασεολογισμών οφείλονται στο γεγονός, ότι οι λέξεις που αποτελούν τα συστατικά τους δεν έχουν εκείνη την αυτοτέλεια η οποία τις χαρακτηρίζει ως συστατικά ελεύθερων φράσεων, - ούτε από σημασιολογική άποψη, ούτε ως προς τη γραμματική λειτουργικότητα (όμοια με τα μορφήματα που απαρτίζουν μια λέξη, βλ. πιο πάνω, σ. 239). Είδαμε, ότι η λέξη ως συστατικό φρασεολογισμού δεν αξιοποιεί πάντα πλήρως το γραμματικό, αλλά ούτε και το σημασιολογικό δυναμικό-της, εμφανίζοντας συχνά ελλιπές σημασιολογικό παράδειγμα και σαν συνέπεια - τη μειωμένη συνδυαστική ικανότητα.

Ανάλογα με τον βαθμό της σημασιολογικής αυτοτέλειας των συστατικών (και που είναι αντιστρόφως ανάλογος με τον βαθμό της ενοποίησης και της ακεραιότητας του όλου συντάγματος σαν ενιαίας μονάδας του λε-

1. Πβλ. και τον ιδιαίτερο - ταυτόχρονα διακριτικό και συναισθηματικό - ρόλο της προσωδίας στα παραδείγματα όπως Σιγά! σαν απάντηση στο υποθετικό - ερωτηματικό Λες να θίχτηκε ο Γιάννης; - το οποίο (Σιγά!) μπορεί να σημαίνει ή 'Μίλα σιγά, μη σ' ακούσει', ή, συχνά με πιο αργά ρυθμό, ή τονίζοντας τις συλλαβές και προφέροντας πιο μακριά τα φωνήεντα *i* και *a*, - 'Όχι βέβαια!' Ταυτόχρονα υποδηλώνει και κάποια ειρωνεία: 'δεν μοιάζει να είναι τόσο ευαίσθητος για να θιχτεί'. Άλλο παράδειγμα - το εκφώνημα Τώρα, ως απάντηση στο: 'Ήρθε ο Γιάννης; που ερμηνεύεται, ανάλογα με τον επιτονισμό, ή σαν καθαρά πληροφοριακό 'Ναι, ήρθε, τώρα μόλις', ή (με την χαρακτηριστική διακύμανση της φωνής και με το παρατεταμένο ο) σαν ειρωνικό σχόλιο: 'Κάπως αργοπορημένη η ερώτησή-σου, διότι είναι τώρα πάρα πολύς καιρός που ήρθε'. Όπως βλέπουμε, η καθαρά αναφορική σημασία είναι διαφορετική στις δύο περιπτώσεις: 'τώρα μόλις' - 'πριν από πολύν καιρό'.

ξικού συστήματος) μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένες κατηγορίες των ανελεύθερων λεξικών συνταγμάτων.

I. *Ανελεύθερα*, [βασικά] *αναϊτιολόγητα* λεξικά συντάγματα. Εδώ ανήκουν:

α) Φρασεολογισμοί που απαρτίζονται - αποκλειστικά ή μερικώς - από «λέξεις» (πιο σωστά - μορφές) οι οποίες στερούνται λεξικής σημασίας και δεν απαντούν σαν αυτοτελή λεξήματα (τουλάχιστο στο «ενεργό» λεξιλόγιο ενός κοινού ομιλητή), παρά μόνο ως συστατικά ορισμένων στερεότυπων συνταγμάτων. Μερικές από αυτές είναι υπαρκτές λέξεις, πλην όμως, επειδή ανήκουν σε περιφερειακά συστήματα (αρχαϊσμοί, ιδιωματοισμοί κ.ά.), είναι αντιληπτές ως «άγνωστες» και γι' αυτό δεν αποτελούν, για το γλωσσικό αίσθημα, λεξήματα. Π.χ. *λάου λάου, μάνι μάνι, φύρδην-μύρδην, τα κακάρωσε, στα κουτουρού, άρον άρον, άκρον άωτον, όσο να πεις κύμνο* κ.ά.

Τα στοιχεία αυτά, εφόσον στερούνται λεξικής σημασίας (δεν είναι παρά «άδεια» σημαίνοντα), δεν αναπτύσσουν παραδειγματικές σχέσεις με άλλες λέξεις, δηλ. χαρακτηρίζονται από έλλειψη σημασιολογικού παραδείγματος. Και η ίδια η εμφάνισή τους συνιστά παράγοντα της περιορισμένης συνδυαστικότητας, επειδή προκαθορίζει την υποχρεωτική, αναμενόμενη και προβλεπόμενη συνεμφάνιση των υπόλοιπων συστατικών του συντάγματος.

β) Φρασεολογικές ενότητες, που τα συστατικά-τους είναι μεν «άρτιες» λέξεις, - δηλαδή με δική-τους λεξική σημασία, - αλλά που όμως είναι τελείως άσχετη με τη σημασία (θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε «φρασεολογική») του όλου συντάγματος, π.χ. *πράσινα άλογα, κολοκύθια με τη ρίγανη, με το νυ και με το σίγμα, καβαλώ το καλάμι, πάει κι έρχεται, αλλάζω τα φάτα*, κλπ. Βλέπουμε ότι και εδώ το σημασιολογικό δυναμικό των συστατικών μένει αναξιοποίητο, και το σημασιολογικό-τους παράδειγμα - ως μελών του λεξικού συστήματος - αποδεικνύεται άσχετο. Όπως και στο α), οι λέξεις-συστατικά αποκτούν την αναφορά στην πραγματικότητα (τη λεξική σημασία) και εντάσσονται στο σύστημα (παραδειγματικές σχέσεις) μόνο με την προϋπόθεση της αναπαραγωγής τους ως συστατικών αυτών των συγκεκριμένων συνταγμάτων, δηλαδή μέσα στο καθορισμένο και αναμενόμενο γλωσσικό περιβάλλον.

Οι παραπάνω φρασεολογικές μονάδες χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη σημασιολογική - δομική ακεραιότητα, την πλήρη συγχώνευση των συστατικών-τους (αποτελούν, θά 'λεγε κανείς, «φρασεολογικά αμαλλάγματα») και είναι τελείως αναϊτιολόγητες και μη προβλέψιμες ως προς τη

σχέση μορφής-σημασίας¹.

γ) Φρασεολογικές μονάδες που συμπεριλαμβάνουν ανάμεσα στα συστατικά-τους «κανονικά» λεξήματα, τα οποία διατηρούν τη σημασία-τους, αλλά το σημασιολογικό αποτέλεσμα του όλου συδυασμού συχνά παραμένει αναιτιολόγητο και δυσπρόβλεπτο, π.χ. *γίνομαι τούρκος/μπαρούτι/βαπόρι, παράδες/φέματα με ουρά, λόγια της καραβάνας, δουλειές με φούντες, ντυμένος στην τρίχα*, καθώς και οι φράσεις τύπου *τυφλό έντερο, τίμιο ξύλο, χρυσή τομή, παιδική χαρά* κ.ά. Το απρόβλεπτο σημασιολογικό αποτέλεσμα οφείλεται στο γεγονός, ότι στα συντάγματα περιέχονται μερικές λέξεις (*τούρκος, ουρά, καραβάνα, τρίχα, τίμιος, χαρά*) με ιδιαίτερη, «ανελεύθερη» σημασία, που διαφέρει από την συνηθισμένη συστημική σημασία του λεξήματος και που εκδηλώνεται μόνο σε ορισμένα συμφραζόμενα, στο προκαθορισμένο (αναμενόμενο) και περιορισμένο - μέχρι και μοναδικό - γλωσσικό περιβάλλον. Τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά της λέξης, τα οποία συνιστούν το σημασιολογικό-της παράδειγμα ως μέλους του λεξιλογικού συστήματος, ή είναι άσχετα για τη λειτουργία του συντάγματος (*παιδική χαρά, τίμιο ξύλο, έχω περήφανο αυτό*), ή δεν αξιοποιούνται όλα και πλήρως, παρά επιλέγονται μόνο μερικά από αυτά, π.χ. στο *παράδες/φέματα με ουρά* σχετικό είναι μόνο το χαρακτηριστικό 'με μάκρος, με μεγάλη έκταση', στο *λεξικό / κασετόφωνο τσέπης*, το καθοριστικό σημασιολογικό χαρακτηριστικό είναι το 'μικρό μέγεθος'².

II. *Ανελεύθερα*, αλλά *αιτιολογημένα* λεξικά συντάγματα.

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες των [βασικά αναιτιολόγητων] φρασεολογισμών, στον προβληματισμό της μελέτης εμπίπτουν επίσης λεξικά συντάγματα τα οποία, μολονότι αιτιολογημένα (μερικώς ή πλήρως), πρέπει ωστόσο να χαρακτηριστούν ως ανελεύθερα, διότι ο συνδυασμός των λέξεων μέσα σ' αυτά υπόκειται σε επιπρόσθετους περιορισμούς. Εδώ ανήκουν:

α) Συντάγματα, όπου σαν παράγοντας της ανελευθερίας (της περιορισμένης συνδυαστικότητας) εμφανίζεται η μορφή (πβλ. Ια) που δεν χρησιμοποιεί - τουλάχιστο στο καθημερινό λεξιλόγιο - ως σημαίνον κανενός

1. Στον Μαρτινέ συναντάμε τον όρο «σημασιολογικό αμάλγαμα», όπως π.χ. *oeil de boef* 'φιλιστρίνι', «το οποίο δηλώνει ένα αντικείμενο που δεν έχει τίποτε το κοινό ούτε με το *oeil* ('μάτι'), ούτε με το *boef* ('βόδι')». Martinet 1976: 128.

2. Βέβαια, όταν η μεταφορά είναι ζωντανή, π.χ. *πίνω το ψάρι στα χείλη, ρίχνω λάδι στη φωτιά, γίνομαι μπαρούτι* κλπ. υπάρχει βάση για αιτιολόγηση και για πρόβλεψη. Όμως αυτό δεν συμβαίνει και τόσο συχνά προκειμένου για την κατηγορία των φρασεολογισμών, την οποία εξετάζουμε.

«επίσημα» αναγνωρισμένου λεξιήματος, π.χ. μήτε φανιά μήτε λαλιά, τα χρόνια φέρουν τη φρόνια, τύπος και υπογραμμός, νέτασκέτα, του κλώτσου και του μπάτσου κ.ά. Μολαταύτα, επειδή τέτοια «ψευδο-σημαίνοντα» δεν στερούνται παντελώς της αναφοράς, αλλά μας παραπέμπουν συνειρμικά (πάνω σε ετυμολογική βάση) σε μια ορισμένη έννοια, - η σημασία του όλου συνδυασμού είναι συχνά προβλέψιμη. Κατά τ'άλλα, τα συντάγματα αυτού του τύπου δεν διαφέρουν πολύ από την ομάδα I (εξάλλου και εκεί δεν αποκλείεται, όπως είδαμε, αιτιολόγηση-βλ. Iγ και την υποσημ. 2).

β) Στερεότυπες φράσεις και προτάσεις, που η λειτουργία τους στο σύνολό-τους, δηλαδή όλου του συντάγματος (και όχι ενός μόνο συστατικού, όπως στο Iγ) βασίζεται στη μετὰ φορά, π.χ. πιάνω πουλιά στον αέρα, δένω το γαϊδαρό-μου, βγάζω το φίδι από την τρύπα, ρίχνω λάδι στη φωτιά, κάνω τον φόβιο κοριό, πήνω το ψάρι στα χείλη, φαρεύω στα θολά νερά, κ.ά. Εδώ ανήκουν παροιμίες, γνωμικά και αποφθέγματα, φράσεις λογοτεχνικές και ιστορικές. Έχουν έντονο υφολογικό μαρκάρισμα, και η χρήση τους απαιτεί ειδικές συνθήκες επικοινωνίας.

γ) Τέλος, μια ιδόμορφη κατηγορία συνταγμάτων που συνιστά κάπως αμφιλεγόμενη περίπτωση. Από τη μια πλευρά, όλα τα συστατικά χρησιμοποιούνται σύμφωνα με τη σημασία-τους, και υπάρχει πλήρης αιτιολόγηση και προβλεψιμότητα ως προς το σημασιολογικό αποτέλεσμα. Έτσι, δεν πρόκειται για ενιαία λεξιλογική μονάδα, αλλά για έναν σχεδόν ελεύθερο συνδυασμό. Πλην όμως, διαπιστώνουμε περιορισμούς συνεμφάνισης που οφείλονται στα γλωσσικά συμφραζόμενα. Και το αποτέλεσμα είναι η σταθερή και η αναμενόμενη λεξική σύσταση του συντάγματος, που η συχνή και αυτοματοποιημένη χρήση - αναπαραγωγή το καταντάει ένα είδος λεξικό κλισέ.

Εδώ διακρίνονται ορισμένες επιμέρους κατηγορίες. Αυτές είναι οι εξής.

1) Συντάγματα που απαρτίζονται από λέξεις μονόσημες ή με πολύ ειδικευμένη σημασία, π.χ. ξανθά μαλλιά, καστανά μαλλιά/μάτια, μπαγατίτικο ψωμί, κλούβια αυγά/μυαλά, ταγγό λάδι/βούτυρο, διαμετρικά αντίθετος κ.ά.

2) Ειδικευμένες και συχνά μεταφορικές επιμέρους σημασίες πολύσημων λέξεων, π.χ. βαθειά λύπη/συγκίνηση/ικανοποίηση κ.ά., γαϊδοουρινή υπομονή, νεκρική σιγή, δουλεύω/μετανοιώνω σκληρά (όλα με επιτακτική σημασία), κ.ά.

Πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι γενικά οι ειδικές (δευτερεύουσες) σημασίες των πολύσημων λεξημάτων είναι πάντα πιο εξαρτημένες από τα συμφραζόμενα και εμφανίζουν σχέσεις του είδους συμπληρωματικής

κατανομής: έτσι, π.χ., προσβάλλω 'θίγω, πληγώνω' έχει ως συμπλήρωμα (άμεσο αντικείμενο) μια ονομαστική φράση με σημασιολογικό χαρακτηριστικό [+έμφυχο] (με πρόσβαλε, πρόσβαλε τον φίλο-του), ενώ προσβάλλω 'αμφισβητώ' δέχεται ως συμπλήρωμα μια ονομαστική φράση με χαρακτηριστικό [-έμφ.] (προσβάλλω την απόφαση του δικαστηρίου). Στις περιπτώσεις που αναφερόμαστε εδώ, το επιτρεπόμενο περιβάλλον είναι ακόμα πιο πολύ περιορισμένο: δεν συμπεριλαμβάνει όλες τις λέξεις όσες πληρούν θεωρητικά τις προϋποθέσεις συνεμφάνιση, αλλά μόνο μερικές από αυτές, καμιά φορά και μία μόνο. Η επιλογή της «παρέας» είναι συχνά δυσεξήγητη και δυσπρόβλεπτη: πράγματι, δεν φαίνεται να υπάρχει άλλη αιτία του να μην είναι αποδεκτά π.χ. *νεκρική σιωπή, *μαγαιάτικο βιβλίο ή *βαθεία κούραση κλπ. από την ιδιόμορφη «εκλεκτικότητα» των λεξημάτων νεκρικός, μαγαιάτικος, βαθύς ως προς την «παρέα» τους. Διαπιστώνουμε και πάλι (πρβλ. Iγ) την επιλεκτική αξιοποίηση ορισμένων μόνο από τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά της λέξης: έτσι, π.χ. στην περίπτωση του επιθέτου βαθύς με επιτατική έννοια (όπως στο βαθυιά ικανοποίηση), από τα χαρακτηριστικά που αποτελούν το σημασιολογικό περιεχόμενο αυτού του λεξήματος ('απόσταση' - 'κάθετη κατεύθυνση' - 'σε σχέση με την επιφάνεια' - 'μεγάλη') σχετικό είναι μόνο το τελευταίο, δηλαδή 'μεγάλη', ενώ όλα τα υπόλοιπα - άσχετα.

3) Ρηματικές φράσεις του τύπου παίρνω απόφαση, δίνω όγκο/υπόσχεση/διαταγή, κάνω τη δήλωση, παίρνω μέρος, λαμβάνω χώρα, κλπ. Αποτελούν σύνθετες κατονομασίες που είναι συνώνυμες με μονολεκτικά ρήματα (αποφασίζω, ορκίζομαι, υπόσχομαι, διατάζω, δηλώνω κλπ.)¹. Η λειτουργία του ρήματος ως συστατικού μιας τέτοιας φράσης είναι ανάλογη με τη λειτουργία ενός γραμματικού μορφήματος, και όχι ενός αυτοτελούς λεξήματος (αποφασ-ΙΖΩ, δηλ-ΩΝΩ κλπ.). Δηλαδή, έχουμε «ξεθώριασμα» της λεξικής σημασίας του ενός από τα συστατικά της φράσης, το οποίο αποκτά περισσότερο γραμματική λειτουργία².

Έτσι, η ιδιομορφία της οργάνωσης των φρασεολογισμών στο επίπεδο του περιεχομένου συνδέεται ή με την απώλεια («ξεθώριασμα», σημασιολογική εξουδετέρωση) ή με την ελλειπή αξιοποίηση

1. Για τις ρηματικές αυτές («ρηματονομαστικές») περιφράσεις βλ. Νάκας 1987, όπου εξετάζονται, μεταξύ άλλων, οι «αδιαφορές μιας ρηματικής περιφρασης από μια σύνθετη λέξη ή από μια στερεότυπη έκφραση» (σσ. 361-2, 365).

2. Πβλ. Νάκας 1987: 363: «...στο κάτω εντύπωση το κάτω (...) χάνει ένα μέρος της σημασίας του, πχ κινεί δηλ. ένα είδος αποφόρτισης ή dématerialization' του συστήματός του χάνει της λειτουργίας - όπως εξάλλου και το βάζω και το δίνω και το ρίχνω κτλ.» (πρόκειται για τις περιφράσεις όπως βάζω τα κλάματα, δίνω διαταγή, ρίχνω μια ματιά κ.ά., - Β. Μ.).

του σημασιολογικού δυναμικού των συστατικών-λέξημάτων. Αυτό συνεπάγεται: α) την εξειδίκευση της σημασίας και τον περιορισμό της συνδυαστικότητας (του επιτρεπτού περιβάλλοντος) της λέξης· β) συμβάλλει στην αυξημένη εσωτερική συνοχή του συντάγματος σαν ενιαίου όλου, στην ακεραιότητά-του από σημασιολογική άποψη και εξασφαλίζει τη σταθερότητα και τη μοναδικότητα της εξωγλωσσικής αναφοράς (βλ. παρακάτω)· γ) οδηγεί στην αυτοματοποίηση της χρήσης, η οποία καταντάει μια στερεότυπη αναπαράγωγή, και σε τελική ανάλυση - στη μείωση του ρόλου του συνειδητού στοιχείου, στον περιορισμό της δημιουργικότητας και της «ελευθερίας» του ομιλητή¹.

1. Κάποτε μάλιστα ακούγονται απόψεις για τις αρνητικές, «αντι-δημιουργικές» συνέπειες που έχει η χρήση των έτοιμων, στερεότυπων μορφών έκφρασης - των γλωσσικών κλισέ. Εκφράζονται ανησυχίες και φόβοι σχετικά με τη διάδοση τέτοιων τυποποιημένων εκφράσεων σε ορισμένα είδη του λόγου, π.χ. στην πολιτική γλώσσα, στο δημοσιογραφικό ύφος. Μερικοί ιδιαίτερα απαισιόδοξοι βλέπουν σε όλα αυτά συμπτώματα «ζεπεσμού», «εκφυλισμού», «αποχαλνώσεως», «ισοπέδωσης» κλπ. κλπ. Πρέπει να πούμε, ότι η «καταστροφολογία» με αναφορά στη γλώσσα δεν αποτελεί μόνο ελληνικό φαινόμενο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από όσα αναφέρει ο Τζέφρυ Λίτς (Leech 1981 : 35-37). Προκειμένου για την αγγλική γλώσσα π.χ., κατακρίνονται «φράσεις - κλισέ που περιέχουν νεκρή μεταφορά», όπως π.χ. *play a leading part* 'παίζω πρωτεύοντα ρόλο', *militate against* 'μάχομαι εναντίον', *stand shoulder to shoulder with* 'βρίσκομαι ενωμένος με...', *συμπαραστέκομαι* κλπ., - αλλά ακόμη και οι ρηματικές περιφράσεις του τύπου *take into consideration* 'λαμβάνω υπόψη', *render inoperable* 'καθιστώ άχρηστο', κ.ά., που μπορούν να αντικατασταθούν με απλά ρήματα-*consider* και *spoil/ruin* (πβλ. τα ελλ. *κάνω πόλεμο* = *πολεμώ*, *δίνω απάντηση* = *απαντώ*, κλπ.). Συγκεκριμένα, οδυρμό προκαλεί η «αυτοματοποίηση» της χρήσης ορισμένων λέξεων, όπως *take*, *render*, *δίνω*, *κάνω* (αφού χάνουν την «ατομική»-τους σημασία), και των συνδυασμών λέξεων «που έχουν ήδη ταχτοποιηθεί μ' αυτή τη σειρά από κάποιους άλλους» [Η υπογράμμιση εδώ και παρακάτω δική-μου (B.M.).] Και το συμπέρασμα: «Η γλώσσα γίνεται άκομψη και ανακριβής, γιατί οι σκέψεις μας είναι ανόητες, όμως η τσαπατσουλιά της γλώσσας μας συνεπάγεται ελαττωματική σκέψη». Αυτή την επιχειρηματολογία του γνωστού «καταστροφολόγου» Τζωρτζ Όργουελ (παραθέτω από το Leech 1981: 36) την ξαναβρίσκουμε, με πλούσιες παραλλαγές, σε πολυάριθμα γραπτά Ελλήνων συγγραφέων πάνω στο θέμα της γλώσσας. Παραθέτω, χωρίς σχόλια, μόνο ένα δείγμα: «Η πνευματική νηστεία συνεπιφέρει τη λεκτική πενία και αυτή με τη σειρά της την πνευματική ένδεια.(...) Με τον εκβαρβαρισμό της γλώσσας επέρχεται και η εκβαρβαρίση της σκέψης. Ο άνθρωπος μαθαίνει να δέχεται ό,τι του «πλασάρουν», χωρίς να σκέπτεται την αξία αυτού που του προσφέρεται» (Σ. Καργάκος, Αλαλία. Gutenberg, Αθήνα 1985, σελ. 29). Για επιχειρήματα υπέρ της χρήσης των (ρηματικών) περιφράσεων βλ. Νάκας 1987: 349.

Γ. Ιδιομορφίες στη λειτουργία των φρασεολογισμών.

Αυτές εκδηλώνονται προς δύο κατευθύνσεις:

α) σε σχέση με το περιβάλλον, δηλαδή όσον αφορά την «εκτελεστική» πλευρά (parole). Εδώ οι περιορισμοί συνίστανται, πρώτα απ' όλα, στην αυξημένη εξάρτηση από το περιβάλλον, τόσο το γλωσσικό (βλ. παραπάνω τα σχετικά με την περιορισμένη συνδυαστικότητα), όσο και το εξωγλωσσικό. Η πλειοψηφία των φρασεολογισμών δεν είναι ουδέτεροι υφολογικά, αλλά έχουν έντονο υφολογικό μαρκάρισμα (και το οποιοδήποτε μαρκάρισμα πάντα σημαίνει περιορισμό) ως προς το χρηστικό επίπεδο ή το κλειτουργικό ύφος», κατά την ορολογία της Σχολής της Πράγας. Συγκεκριμένα, η χρήση των φρασεολογισμών είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική της καθημερινής -οικείας συνομιλίας (π.χ. *μου τη δίνει, κόφ'το, πέντε πέντε μου πήγε κλπ.*), αλλά τους συναντάμε επίσης σε διάφορα ειδικά λεξιλόγια (π.χ. *κίτρινος τύπος, μουσική δωματίου, χώρες του τρίτου κόσμου, ψυχρός πόλεμος, τυφλό έντερο κλπ.*). Πολλοί από τους φρασεολογισμούς διακρίνονται για τη συναισθηματική συνυποδήλωση (π.χ. *τίναξε τα πέταλα, τα κακάρωσε, κώλος και βρακί κ.ά.*).

Γενικά, προκειμένου για τους φρασεολογισμούς, ίσως δικαιολογείται (τουλάχιστο δεν αποτελεί και τόση υπερβολή) η θέση της φερθιανής σχολής του Λονδίνου - που στηρίζεται στον γνωστό ισχυρισμό του Βίτγκενσταϊν - ότι η σημασία (ενός γλωσσικού στοιχείου) είναι η χρήση.

β) Σε σχέση με το σύστημα. Ο τρόπος με τον οποίο οι φρασεολογισμοί λειτουργούν ως γλωσσικά σημεία, διαφέρει από τον τρόπο λειτουργίας των λεξημάτων: προκειμένου για τους φρασεολογισμούς, η διαδικασία της «σημείωσης» συχνά βασίζεται στη μεταφορά, οπότε συμπεριλαμβάνει ένα επιπλέον στάδιο, αφού ο επικοινωνιακός σκοπός ενός φρασεολογισμού δεν εκπληρώνεται με τη δήλωση εκείνης της εξωγλωσσικής πραγματικότητας (αντικείμενα, ιδιότητες, καταστάσεις κλπ.) στην οποία ο φρασεολογισμός αναφέρεται μέσω των σημασιών των συστατικών-του. Πβ. *σιγανό ποτάμι, η άλλη όψη του νομίσματος, κάθε καρδιάς καρύδι, ψαρεύω στα θολά νερά, έφτασε ο κόμπος στο χτένι, καθαρός ουρανός αστραπή δε φοβάται, κλπ.* Τότε το πραγματικό αντικείμενο αναφοράς - εκείνο που εκφράζει τον επικοινωνιακό σκοπό του φρασεολογισμού - προκύπτει σαν αποτέλεσμα της μεταφοράς της κατονομασίας: ο ομιλητής αναφέρεται σε άλλα αντικείμενα, άλλες ιδιότητες ή και σε άλλη κατάσταση. Συχνά αυτή η κατάσταση εκλαμβάνεται μάλιστα ως «τυπική», γενικευμένη και γι' αυτό αντιπροσωπευ-

τική - σαν μια έτοιμη ετικέττα - μιας σειράς παρόμοιων ειδικών καταστάσεων (αυτό αφορά ιδιαίτερα τους φρασεολογισμούς με δομικό σχήμα πρότασης - κυρίως γνωμικά, αποφθέγματα και παροιμίες)¹.

Όταν η μεταφορική («φρασεολογική») σημασία έχει σχέση με την αναφερόμενη κατάσταση, δηλ. όταν η μεταφορά είναι «ζωντανή», τότε, φυσικά, υπάρχει το στοιχείο πρόβλεψης και αιτιολόγησης. Αλλά τις πιο πολλές φορές η σημασία ενός φρασεολογισμού μαθαίνεται σαν κάτι το έτοιμο, δεδομένο - ακριβώς όπως η σημασία ενός λεξήματος, μαζί με τα στοιχεία της εξωτερικής-του μορφής από τη μια, και με τους όρους χρήσης (μια και υπάρχουν περιορισμοί) από την άλλη.

Με τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προσπαθήσαμε να δείξουμε τον ιδιόμορφο χαρακτήρα των φρασεολογισμών ως λεξικοποιημένων συνταγμάτων με μια σειρά επιπρόσθετων, σε σύγκριση με ελεύθερα συντάγματα, περιορισμών, χάρη στους οποίους το λεξικό σύνταγμα αποκτά ορισμένες δομικές και λειτουργικές ομοιότητες με τη λέξη, όπως: η μείωση της σημασιολογικής και της λειτουργικής αυτοτέλειας των συστατικών, η μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή και σταθερή διάταξη των συστατικών, η εννοιολογική ακεραιότητα, ο αυθαίρετος χαρακτήρας σχέσης μορφής - περιεχομένου.

Από αυτά, το χαρακτηριστικό της εσωτερικής συνοχής και της σημασιολογικής ακεραιότητας υπογραμμίζεται ιδιαίτερα από όλους τους μελετητές και είναι από τα κυριότερα σημεία προσέγγισης των φρασεολογισμών με τη βασική λεξιλογική μονάδα - το λέξιμα. Όπως επισημαίνει ο Α. Μαρτινέ², η ανελεύθερη φράση αποτελεί μια γλωσσική μορφή που το σημαϊνόμενό-της, όπως και της λέξης, συνδέεται με ένα και σταθερό αντικείμενο αναφοράς. Επίσης, αντίθετα από τα ελεύθερα συντάγματα, τα οποία είναι, κατά τον Μαρτινέ, «συνδυασμοί μονημάτων που προκύπτουν από ξεχωριστές επιλογές» (combinaison de monèmes resultant de choix distincts), η ανελεύθερη φράση αποτελεί αντικείμενο μοναδικής εκλογής (l'objet d'un choix unique) του ομιλητή και όχι «καρπός» συνταγματικών διαδικασιών.

Όστε, ο φρασεολογισμός επιλέγεται ως σύνταγμα, βάσει των παραδειγματικών σχέσεων-του με τα άλλα μέλη του λεξιλογικού συστήματος: προσφέρεται για επιλογή σαν μονάδα έτοιμη και αδιαίρετη, όπως και η λέξη (λέξιμα). Το σημαϊνον-του, από μορφική άποψη, αναλύεται σε ξεχωριστές μονάδες, που η καθεμιά διατηρεί τα ιδιαίτερα τυ-

1. Γενικά, αυτό ισχύει μόνο για τους φρασεολογισμούς που έχουν λίγο-πολύ αιτιολογημένο χαρακτήρα.

2. Martinet 1968: 298-9.

πικά-της γνωρίσματα. Όμως αυτή η ανάλυση, δηλαδή ο τρόπος οργάνωσης των [σημασιολογικών] μονάδων ως συστατικών μορφής, δεν αντιστοιχεί στην οργάνωση του περιεχομένου του όλου συντάγματος σαν ενιαίας λεξιλογικής μονάδας. Η δομική διαφάνεια και η αναλυσιμότητα της μορφής δεν βρίσκουν αντιστοιχία στο επίπεδο του περιεχομένου. Γι' αυτό η σημασία ενός τέτοιου συντάγματος δεν ερμηνεύεται βάσει της μορφο-συντακτικής δομής (των γραμματικών κανόνων της γλώσσας) και της σημασίας των συστατικών-του. Έτσι ο φρασεολογισμός, όμοια με το λέξημα, έχει αναιτιολόγητο (αυθαίρετο) χαρακτήρα¹, επιβεβαιώνοντας επίσης την αρχή της ασυμμετρίας προκειμένου για την οργάνωση των επιπέδων έκφρασης και περιεχομένου στη γλώσσα.

---

1. Ωστόσο, το πρόβλημα της αιτιολόγησης προκειμένου για φρασεολογισμούς έχει ορισμένη ιδιομορφία, επειδή υπάρχει διαφορά μεταξύ της λεξικής σημασίας (ενός λέξηματος) και της σημασίας ενός φρασεολογισμού (της «φρασεολογικής» σημασίας). Βέβαια, το σημασιόμοιο του φρασεολογισμού, όπως και του λέξηματος, συνδέεται με ένα ορισμένο αντικείμενο αναφοράς, που βρίσκεται έξω από τη γλώσσα. Όμως η φρασεολογική σημασία είναι φαινόμενο πιο σύνθετο, γιατί ο φρασεολογισμός, με όλη την ακεραιότητά-του, δεν παύει να είναι ένας αναλύσιμος (τουλάχιστον μορφικά) συνδυασμός, όπου οι σχέσεις μεταξύ της σημασίας του όλου και των σημασιών των συστατικών-του είναι, όπως είδαμε, αρκετά περίπλοκες, μέχρι και αντιφατικές καμιά φορά (πβλ. άκου να δεις, ή που και που με τη χρονική έννοια). Εκτός από αυτό, η λεξική σημασία μας παραπέμπει στο αντικείμενο αναφοράς-της πιο άμεσα απ' ότι η φρασεολογική σημασία, η οποία, όπως είδαμε, συχνά στηρίζεται στη μεταφορά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Σημ.: στις βιβλιογραφικές παραπομπές χρησιμοποιήθηκαν οι τρεις παρακάτω συντομογραφίες:

Μελέτες = Μελέτες για την ελληνική γλώσσα (Πρακτικά των ετήσιων συναντήσεων του τομέα γλωσσολογίας της ΦΣ του ΑΠΘ).

2 (4-6 Μαΐου, 1981) Θεσ/νίκη 1982.

4 (16-18 Μαΐου 1983) Θεσ/νίκη 1984.

8 (27-29 Απριλίου 1987) Θεσ/νίκη 1987.

OJ = Obščeye jazykoznanije. Vnutrenniaja struktura jazyka. (Γενική Γλωσσολογία. Η εσωτερική οργάνωση της γλώσσας). Μόσχα, «Nauka» 1972.

SW = Jakobson R. Selected Writings, v. 2, 's-Gravenhage, Mouton, 1971.

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 1982: Ένα είδος συνταγματικής μονάδας στα Νέα Ελληνικά, *Μελέτες* 2, 213-227.

——— 1986: *Η νεολογία στην κοινή νεοελληνική*. Θεσσαλονίκη.

Bally Ch. 1951: *Traité de stylistique française*. Paris - Genève (α' έκδ. 1909). Ρωσ. μετάφρ. Μόσχα 1961, όπου και οι παραπομπές.

Bar-Hillel Y. 1964: *Idioms, Language and information: selected essays on their theory and application*. Reading Mass., Jerusalem. Ρωσ. μετάφρ. Μόσχα 1967 [Mašinnyj perevod, 246-260].

Barthes R. 1964: *Éléments de Sémiologie*. Editions du Seuil, Paris. Αγγλική μετάφρ. New York 1977, όπου και οι παραπομπές (η μετάφραση πρωτοδημοσιεύτηκε το 1967).

Bugarski R. 1968: On the interrelatedness of grammar and lexis in the structure of English, *Lingua* 19, n. 3-4, 233-269.

Bulygina T.V. 1972: Ο predmete grammatiki (Για το αντικείμενο της γραμματικής), *OJ*, 200-209.

Chafe W.L. 1971: *Meaning and the structure of language*. The Univ. of Chicago Press. Ρωσ. μετάφρ. Μόσχα 1975, όπου και οι παραπομπές.

Cruse D. A. 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge Univ. Press.

Δεμίρη - Προδρομίδου Ε., Νικολαΐδου - Νέστορα Δ., Τρύφωνα - Αντωνοπούλου Ν. 1983: *Η γλώσσα των ιδιωτισμών και των εκφράσεων*. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

- Hockett Ch. 1956: Idiom formation, *For Roman Jakobson*. The Hague, Mouton, 222-229.
- 1958: *A course in modern linguistics*. New York.
- Jakobson R. 1971a: Two aspects of language and two types of aphasic disturbances, *SW*, 239-259 (γραμμένο το 1954).
- 1971b: Boas' view of grammatical meaning, *SW*, 489-496 (γραμμένο το 1959).
- 1971c: Toward a linguistic classification of aphasic impairments, *SW*, 289-305 (πρώτη ανακοίνωση το 1963).
- Jespersen O. 1968: *The philosophy of Grammar*. London. Ρωσ. μετάφρ. Μόσχα 1958, όπου και οι παραπομπές.
- Kooij J. G. 1968: Compounds and idioms, *Lingua* 21, 250-268.
- Leech G. 1981²: *Semantics*, Penguin Books (α' έκδ. 1974).
- Lyons J. 1977: *Semantics*, vol. 1-2. Cambridge Univ. Press.
- Martinet A. 1968: Mot et syntème, *Lingua* 21, 294-302.
- Martinet A. 1976: *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*. Μετάφραση από τα γαλλικά (Paris 1970) Α. Χαράλαμπόπουλου. Θεσσαλονίκη.
- Μότσιου Β. 1983: *Λεξιλογικά δικάμια*. Αθήνα.
- 1984: Παραγωγή λέξεων στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα, *Μελέτες* 4, 81-100.
- Νάκας Θ. 1987: Ρηματονοματικές, ρηματεπιρρηματικές (κτλ.) περιφράσεις στη νέα Ελληνική, *Μελέτες* 8, 345-377.
- Palmer F. 1981²: *Semantics*. Cambridge Univ. Press (α' έκδ. 1976).
- 1982: *Grammar*, Penguin Books (πρωτοδημ. 1971).
- Saussure F. de 1916: *Cours de linguistique générale*. Paris & Lausanne, Payet. Ελλ. μετάφρ. «Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας» από τον Φ. Δ. Αποστολόπουλο. Αθήνα, Παπαζήση, 1979.
- Σετάτος Μ. 1982: Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής, *Μελέτες* 2, 1-16.
- Telija V. N. 1972: Frazeologija, *OJ*, 456-515.
- Ufimtseva A.A. 1986: *Leksičeskoje značenije*. (Η λεξική σημασία), Μόσχα, «Nauka».
- Φιλιππάκη - Warburton Ει. 1985: Σημειώσεις για το μάθημα «Γλωσσολογία» (δακτυλογρ.). Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Weinreich U. 1972: *Explorations in Semantic Theory*. Mouton. (πρωτοδημοσιεύθηκε στο Sebeok A. (ed.) *Current Trends in Linguistics*, v. 3. The Hague, 1966).
- Zgusta L. 1967: Multiword lexical units, *Word* 23, NI-3.

ABSTRACT

FREEDOM AND RESTRAINT IN LANGUAGE: THE CASE OF IDIOMS

by

VIKTORIA MOTSIU

This article examines lexicalized phrases, that is non-free word combinations (idioms) in the Modern Greek language, the «non-freedom» being interpreted as the limitation of the speaker's conscious creative activity.

In the case of non-free, or lexicalized phrases, certain extra restraints are observed as compared with the construction of «free» phrases. These extra restraints may concern: 1) the formal side, viz. the selection of the syntactic pattern (the imposed stable word order, impossibility of syntactic transformations), as well as of the constituents (lexemes, syntactic categories, word forms); 2) the semantic structure: the defectiveness of the semantic paradigm of the words, peculiarities as regards the realization of their semantic potential; and 3) the functioning conditions: the increased dependency on the context - both the linguistic and the non-linguistic (situational), the particular role of metaphor.

University of Ioannina